

KIRGIZ VE KIRGIZİSTAN TARİHİNE İLİŞKİN
SEÇME ESERLER

SAUL MATVEYEVİÇ ABRAMZON

Çeviren: Ali ÜNAL

Bu kitabın yayın hakkı PHOENİX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayıncısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz.

KIRGIZ VE KIRGIZİSTAN TARİHİNE İLİŞKİN SEÇME ESERLER

SAUL MATVEYEVİÇ ABRAMZON

**Orijinal Künye: KIRGIZ CANA KIRGIZSTAN TARİHİ BOYUNÇA TANDALMA EMGEKTER
(КЫРГЫЗ ЖАНА КЫРГЫЗСТАН ТАРЫХЫ БОЮНЧА ТАҢДАЛМА ЭМГЕКТЕР)**

Çeviri: Ali ÜNAL

Son Okuma: Hayati Beşirli

Yayınevi Editörü: Ertan Akkaş

Kapak ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak

©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.

Ekim 2021, Ankara

ISBN No: 978-605-7789-23-5

Phoenix Yayınevi - Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 11003

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.phoenixyayinevi.com>

Baskı:

Tarcan Matbaacılık Yayın. San.

Sertifika No: 47663

İvedik Köy Mah. İvedik Cad. No: 417/A

Yenimahalle/Ankara

Tel: 0(312) 384 34 35

Dağıtım:

Siyasal Kitabevi

Şehit Âdem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

<http://www.siyasalkitap.com>

SAUL MATVEYEVİÇ ABRAMZON
(1905-1977)

Dr. Ali ÜNAL

1983 yılında Ankara'da doğdu. 2008 yılında Yusuf Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi Tarih ve Bölge Bilimi Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2010 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda "Günümüz Kırgız Toplumunda Doğum-Ölüm Geleneği ve Bunun Tarihi İzleri (Narın Bölgesi Örneği) adlı teziyle Yüksek Lisansını, 2016 yılında K. Karasayev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Psikoloji Fakültesi Sosyoloji Anabilim Dalı'nda "Zamanbap Kırgız Üybölösünün Salttık cana İnnovatsiyalık Maseleleri Sotsiologiyalık Taldoo" (Çağdaş Kırgız Ailesinin Geleneksel ve Yeniliksel Meseleleri Sosyolojik Analiz) teziyle doktorasını tamamladı. 2010 yılından bu yana Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ	9
TAKDİM	13
ÖNSÖZ	17
KISALTMALAR	21

I.BÖLÜM TEMEL ESERLER

1. KIRGIZLARIN ETNOGENETİK VE TARİHİ-KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ.....	25
1.1. Kırgız Halkının Etnik Tarihi Meseleleri	31
1.2. Ekonomik Yapı.....	85
1.2.1.Hayvancılık.....	86
1.2.2.Tarımcılık	99
1.2.3.Avcılık.....	105
1.2.4. Ev İşleri ve Diğer Meslekler	117
1.3. Maddi Kültür	120
1.3.1. Yerleşim Yeri ve Konut	123
1.3.2. Giyim Kuşam	132
1.3.3. Yemek-Besin	147
1.4. Toplumsal Yapı	159
1.5. Evlilik ve Aile	204
1.5.1. Akrabalık Sistemi ve Evlilik Türleri	207
1.5.2. Kalıng Ödenerek (Başlık Parasıyla) Yapılan Evlilik	209
1.5.3. Evlilik Türlerinin İlk Kalıntıları.....	214
1.5.4. Diğer Evlilik Türleri.....	219
1.5.5. Evlilik Merasimi	220
1.5.6. Boşanma	226
1.5.7. Aile Türleri, Yapısı ve Sayısı.....	227
1.5.8. Çok Eşlilik (Poligami)	240
1.5.9. Mülkiyet İlişkileri.....	242
1.5.10. Aile içi İlişkiler	245
1.5.11. Çocuk ve Eğitimi.....	246
1.6. Din ve Kült.....	251

1.6.1. Umay Ene (Umay Ana) Kültü	258
1.6.2. Totem Kalıntıları	263
1.6.3. Tabiat Kültü.....	272
1.6.4. Fetişizm İzleri	290
1.6.5. Şaman Kültü.....	291
1.6.6. Ölü ve Ata Kültü	297
1.7. Sözlü Şiirsel Sanat.....	316
1.8. Halk Sanatı	346
1.8.1. El Sanatları	346
1.8.2. Halk Müziği	354
2. KIRGIZLAR	363
2.1. Tarihi Bilgiler	366
2.2. Temel Meslekler	400
2.2.1. Geçmişte Tarımcılık.....	400
2.2.2. Avcılık.....	408
2.2.3. Ev Eşyaları ve El Sanatları.....	409
2.2.4. Balıkçılık, Balçılık/Kovancılık, Koza Yetiştiriciliği.....	412
2.2.5. Günümüzde Tarımcılık	412
2.2.6. Sanayi.....	423
2.2.7. Ulaşım ve İletişim.....	428
2.3. Maddi Kültür.....	430
2.3.1. Köy Kıştakları ve Konut	432
2.3.2. Şehir ve Şehir Tipli Kıştaklar	446
2.3.3. Giyim Kuşam ve Takılar (Güzellik Eşyaları).....	451
2.3.4. Yemek-Besin (Gıda).....	463
2.4. Toplum ve Aile Hayatı.....	468
2.4.1. Toplumsal Hayat	468
2.4.2. Aile ve Evlilik	476
2.4.3. Sağlık.....	486
2.5. Kültür ve Sanat	489
2.5.1. Halk Eğitimi	490
2.5.2. Bilim	496
2.5.3. Sözlü ve Yazılı Edebiyat	498
2.5.4. Resim Sanatı (El Sanatları)	513
2.5.5. Müzikal Sanat.....	520
2.5.6. Tiyatro ve Sinema	523
2.5.7. Oyun-Eğlence-Şölen-Spor	526
3. KIRGIZ HALK KÜLTÜRÜ DENEMELERİ.....	529
3.1. Genel Bilgiler	532
3.1.1. Ad ve Adlandırma	532
3.1.2. Boylara Ayrılma.....	533
3.1.3. Etnik Aidiyet, Dil ve Yazı.....	533
3.1.4. Antropolojik Karakter	534
3.1.5. İdari Yapı, Nüfus, Yerleşim	535

3.1.6. Ülke Coğrafyası	536
3.2. Kısa Tarihi Bilgiler	537
3.3. Sosyalist Ekim Devrimi Öncesi Kırgız Kültürü	548
3.3.1. Hayvancılık	548
3.3.2. Tarımcılık	550
3.3.3. Avcılık	551
3.3.4. Ev Zanaatı ve Üretimi	552
3.3.5. Ticaret	553
3.3.6. Kıştak ve Konut	554
3.3.7. Giyim Kuşam ve Takılar (Süs Eşyaları)	556
3.3.8. Yemek-Besin/Gıda	558
3.3.9. Ulaşım Araçları ve Yöntemleri, Yol Bağlantıları	560
3.3.10. Tıp ve Hijyen (Temizlik)	560
3.3.11. Sosyal Yapı	562
3.3.12. Din	570
3.3.13. Halk Sanatı, Oyun-Şölenler	573
3.3.14. Halk Bilimi ve Eğitim	581
3.4. Sosyalist Ekim Devrimi Sonrası Kırgız Kültürünün Gelişimi Evreleri	583
3.5. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kırgızistan ve Kırgızistan Kültürü	608

II. BÖLÜM

BAZI ESERLER VE MAKALELER

1. MANAPÇILIK VE DİN	635
2. KIRGIZ HALK SANATI	651
3. KIRGIZ ASKERİ TEŞKİLATI VE TEKNİK ÖZELLİKLERİ (Tarihi Etnografik Bilgiler ve Manas Destanı Materyallerine Göre)	667
4. KIRGIZ ETNONİMLERİNİN ANLAM BİLİMİ	683
5. KIRGIZLARIN MANAS DESTANINDAKİ ETNOGRAFİK SUJETLERİ	695
6. ÇİN HALK CUMHURİYETİ SINCAN UYGUR ÖZERK BÖLGESİ KIRGIZ HALKI	719
6.1. Nüfus ve Yerleşim Yeri	720
6.2. Kısa Tarihi Bilgiler	725
6.3. Ekonomik Yapı	730
6.4. Maddi Kültür	733
6.5. Aile ve Evlilik	744
6.6. Bayramlar ve Toplumsal Oyun-Eğlenceler	746
6.7. Halk Sanatı	747
6.8. Din	749
6.9. Sincan Kırgızlarının Yeni Hayatı	750
7. ETNOGRAFYA BİLGİLERİNDE KIRGIZLARIN ETNOGENEZ MESELELERİ	753
8. KUZEY KIRGIZİSTAN KIRGIZ HALKININ ETNİK YAPISI	767
8.1. Bugu	780
8.2. Tınımseyt	785
8.3. Solto	789
8.4. Sarbagış	799
8.5. Çekir Sayak	809

8.6.Sayak	817
8.7. Çerik	821
8.8. Mongoldor	824
8.9. Azık	828
8.10. Bağış	831
8.11. Suu Murun	833
8.12. Baarın	835
8.13. Kongurat.....	836
8.14. Adigine	837
8.15. Saruu	840
8.16. Kuşçu (Kutçu)	846
8.17. Cetigen	850
8.18. Kitay	853
8.19. Basız	855
8.20. Munduz	857
8.21. Töböy	859
8.22. Döölös	861
8.23. Kıpçak	864
8.24. Kıdırşa	865
8.25. Teyit	866
8.26. Noygut.....	866
8.27. Keldike.....	866
8.28. Çong Bağış	867
8.29. Cediger	867
8.30. Kürküröö	868
8.31. Kalça	868
8.32. Küröng.....	868
8.33. Möngkö	869
8.34. Kalmak.....	869
8.35. Sart Kalmak	871
8.36. Çala Kazak	872
8.37. Etnik Grupların Yapısı Ve Yaşadıkları Yerleşim Yerleri Hakkında Bilgi Veren Kişilerin İsim Listesi	873
8.38. Etnik Adlandırmaların Göstergeleri.....	888
9. KIRGIZ ETNİK TARİHİ	933
10. MERKEZİ TYAN ŞAN KIRGIZLARININ ETNİK TARİHİNİN ARAŞTIRILMASI VE ÖĞRENİLMESİNDE KAYNAK OLARAK HALK EFSANELERİ.....	935
11. ETNOS VE SOSYAL TARİHİN ARAŞTIRIP ÖĞRENİLMESİNDE HALK ETNOLOJİSİ KAYNAKLARININ YERİ (TÜRK DİLLİ KONAR GÖÇERLERİN MATERYALLERİNE GÖRE).....	949
12. JENALOJİK DÖNGÜ VE KIRGIZ EFSANELERİNDE FOLKLORİK MOTİFLER	967
SÖZLÜK	977

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Etnografya (budun betimi, kavmiyat), kavimleri karşılaştırarak inceleyen, kültür oluşumlarını araştıran, kültür bilimidir. Küçük yapıda sosyal grupların yaşamının her yönünü akrabalık açısından olduğu kadar, ekonomi, siyaset, dil ya ekoloji açısından da eksiksiz bir biçimde ve yerinde inceleyen bilgi dalıdır. Terim olarak ise insan topluluklarının çeşitli zaman ve yerlerde tabiata hakim olmak, sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için sarf ettikleri gayretlerin sonucunda ortaya çıkan maddi ve manevi kültürlerin tasviri analizlerini yapan bilim dalı olarak bilinir.

Etnografya bağımsız tarih bilimi olarak XIX. yüzyılın ortasında evrimsel okulun ortaya çıkışı L. G. Morgan'ın araştırmaları, F. Engels'in ilkel toplulukların yapısı hakkında eserin yayınlanmasıyla şekillenir. Etnografyanın gelişmesine birkaç okulun (evrimcilik, difüzyonizm, işlevselcilik, yapısalcılık, kültürel görecelik ve diğerleri) etkisi söz konusudur. Bu anlamda Kırgız etnografyası tarih bilimini içindeki en genç alandır. İlk etnografik çalışmalar, XIX. yüzyılın yarısından itibaren Rus seyyahları, coğrafyacıları, misyonerleri tarafından toplanmaya başlanır ve XX. yüzyılın ortasından itibaren de bağımsız bilim alanına dönüşmüştür.

Kırgız etnografyasının gelişmesinde Saul Matveyeviç Abramzon, Klavdiya İvanovna Antipina, T. D. Bayaliyeva, B. Alımbayeva, İmel Bakıyeviç Moldobayev, A. F. Burkovskiy, A. Cumagulov gibi pek çok seçkin bilim insanının katkısı büyüktür. Kırgız etnografyasında önemli bir yere sahip olan S. M. Abramzon, Kırgız etnografyası araştırmalarının temel kurucusu olarak bilinir. Kırgız etnografyası ve kültürünü inceleyerek sayısız eser yaratmıştır. Eserleri bu anlamda Kırgız etnografyasının özünü teşkil etmektedir. Özellikle 1926-1950 yılları arasında Kırgızistan'da yürütülen etnografik bilimsel araştırmalar S. M. Abramzon'un adıyla anılır. Kırgızların ve diğer Türk soylu halkların arasındaki ortak etnografik unsurları barındıran tahliller içeren araştırmaları da bu bilim insanının değerini bir kat daha arttırmaktadır. Çalışmaları her ne kadar dönemin koşullarına göre yürütülse de Kırgız ve diğer Türk halklarının sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapıları hakkında muazzam ve örnek çalışmalar ortaya çıkardığı gerçeği kendini alenen göstermektedir.

Saul Abramzon, Kırgız etnografyasının kurucusu olarak kabul görmekte, Kırgız halkına ilişkin ortaya koyduğu pek çok çalışma Kırgız etnografyasının özünü teşkil etmektedir. Bilime dair tüm birikimini gençlere aktarmaya gayret eden bilim adamı Kırgız kadrolarının yetişmesine büyük katkı sağlamıştır. Kırgızistan'da bazı bilim kurumların açılmasında emeği geçmekle birlikte yapılan bilimsel çalışmaların yakinen takipçisi olmuştur. Yapmış olduğu çok yönlü çalışmaları, bilimsel eserleri bugün dahi sosyal bilimcilerin araştırmalarında ana kaynak niteliğindedir. Bu açıdan çalışmaları halen özgünlüğünü ve güncelliğini muhafaza etmekle birlikte bilim dünyasınca kabul görmektedir. Kırgızlar ve diğer Türk soylu halkların arasındaki ortak etnografik unsurları barındıran tahliller içeren çalışmaları gerek Kırgız halkının gerekse diğer Türk soylu halkların sosyal belleğinin canlı kalmasında ve bugünlere aktarılmasında önemli yer tutar. Çalışmaları her ne kadar dönemin koşullarına göre yürütülse de Kırgız ve diğer Türk halkların sosyo-kültürel yapıları hakkında seçkin bir emek ortaya koyduğu alenen görülmektedir. Eserlerindeki siyasî ve sübjektif görüşleri tahlil ve tenkit edilerek Kırgız ve genel Türk kültürü açısından objektif olarak ele alınması ve bilim âlemine sunulması elzem görülmektedir. Sonuçta Saul Abramzon'un eserleri üzerinde titizlikle durularak gerekli çalışmaların yapılması ve muhtelif eserlerinin çevrilerek basılması gerek Türk Dünyasına gerekse Türk etnografyasına büyük fayda sağlayacağı aşikardır.

Kırgız etnografyasına mühim hizmetleri geçenler arasında yer alan S. M. Abramzon 5 Temmuz 1905 tarihinde Orel vilayetinin Dmitrov şehrinde saat ustası bir esnafın ailesinde dünyaya gelmiştir. 1922 yılında Sovyet okulunun İkinci basamağını bitirmiş, o yıl Leningrad (Bugünkü St. Petersburg) Ziraat Enstitüsüne kayıt yaptırmıştır. 1924 yılında buradan kaydını aldirarak Leningrad Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Etnografya Bölümüne geçiş yapmıştır. Meşhur etnograf ve Türkolog olan A. N. Samoyloviç ile S. E. Malov hocası olmuştur. S. M. Abramzon, Kırgız etnografyası araştırmalarının temel kurucusu olarak bilinir. Yazar Kırgız halkının etnografyası ve kültürünü incelemiş, pek çok eserler ortaya koymuştur. Onun ciddi eserleri Kırgız etnografyasının özünü teşkil eder. 1926-1950 yılları arasında Kırgızistan bölgesinde yürütülen etnografik bilimsel geziler S. M. Abramzon'un adıyla müstesnadır. S. M. Abramzon, gerek Kırgız halkın gerekse diğer pek çok Türk soylu halkın sosyal belleğinin canlı kalmasında ve bugünlere aktarılmasında mühim bir vazife icra etmiştir. Özellikle Kırgızların ve diğer Türk soylu halkların arasındaki ortak etnografik unsurları barındıran tahliller içeren çalışmaları onun değerini bir kat daha arttırmıştır. Her ne kadar çalışmaları dönemin koşullarına göre yürütülse de Kırgız ve diğer Türk halklarının sosyo-kültürel yapıları hakkında muazzam ve seçkin bir emek ortaya koyduğu gerçeğini gizlenemez. Meşhur

etnograf 1 Eylül 1977 yılında Rusya'nın Leningrad (Bugünkü St. Petersburg) şehrinde vefat etmiştir¹.

Özellikle S. M. Abramzon'un 1970 yılına kadar farklı dönemlerde yayımlanmış olduğu çalışmaları esas alınarak herhangi bir değişiklik yapılmadan Ömürkul Karayev'in önsözünü yazdığı birinci baskısı 1999, ikinci baskısı Turar Yayınevi tarafından 2013 yılında yayınlanan "Kırgız cana Kırgızistan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter" (Kırgız ve Kırgızistan Tarihine İlişkin Seçme Eserler) adlı çalışma Kırgız etnografyası ve Türk soylu halkların etnofrafik özelliklerini yansıtmaları bakımından eşsizdir. İki bölümden oluşan kitabın Birinci bölümü Temel Eserler; İkinci bölümü ise Bazı Eserler ve Makaleler şeklinde sınıflandırılmıştır. Bölümler kendi içinde ana başlık, başlık ve alt başlıklara ayrılmaktadır. **Temel Eserler** bölümü yazarın, "Kırgız i ih Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıye Svyazi" (Leningrad, 1971, İkinci Baskı Frunze: Kırgızistan, 1990, 480 sayfa); "Narodı Sredney Azii i Kazahstana II", Kırgızı (Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk., 1963, ss. 154-320); "Oçerk Kulturu Kırgızskogo Naroda"(Frunze: İzdatelstvo Kırgızskogo Filiala Akademiya Hauk SSSR., 1946, 123 sayfa) eserlerinden oluşmaktadır. **Bazı Eserler ve Makaleler** bölümü ise "Manapstvo i Religiya (Sovetskaya Etnografiya, 1932, №2, ss. 82-97); "Tvorçestvo Kırgızskogo Naroda" (Sovetskaya Etnografiya, 1940, №3, ss.77-88); "Çerti Voenny Organizatsii i Tehniki u Kırgızov (Po İstoriko-Etnografiçeskim Dannım i Materialam Eposa Manas)". (Trudı İnstitutu Yazıka, Literaturı i İstorii Kırgızskogo Filiala AN SSSR, Frunze, 1945, Vıp.1., Tom 1, ss.167-180); "K Semantike Kırgızskih Etonimov" (Sovetskaya Etnografiya, 1946, №3, ss.123-132); "Etnografiçeskiye Syujeti v Kırgızskom Epose Manas" (Sovetskaya Etnografiya, 1947, №2, ss. 134-154); "Kırgızskoye Naseleniye Sintszyan-Uygurskoy Avtonomnoy Oblasti KNR" (Trudı Kırgızskoy Arheologo-Etnografiçesкой Ekspeditsii, Moskova, 1959, Tom 2. ss. 332-369); "Voprosı Etnogeneza Kırgızov po Dannım Etnografii" (Trudı Kırgızskoy Arheologo-Etnografiçesкой Ekspeditsii, 1959, Tom 3); "Etniçeskiy Sostav Kırgızskogo Naseleniya Severnoy Kırgızii" (Trudı Kırgızskoy Arheologo-Etnografiçesкой Ekspeditsii, Moskova, 1960, Tom 4, ss. 3-137); "Narodniye Predaniya Kak İstoçnik Dlya İzuçeniya Etniçesкой İstorii Kırgızov Tsentralnogo Tyanşanya"(Etniçeskaya İstoriya Narodov Azii, Moskova, 1972, ss. 67-82); "Narodnaya Etnogoniya Kak Odin iz İstoçnikov Dlya İzuçeniya Etniçesкой i Sotsialnoy İstorii (Na Materiale Turko—Yazıçnıh Koçevnikov)" (Sovetskaya Etnografiya, 1975, №6, ss. 28-41); "Folklornıye Motivı v Kırgızskih Narodnih Predaniyah Genealogiçeskiego Tsikla" (Folklor i Etnografiya, Leningrad, 1977, ss.154-163) yayınları esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ Geniş bilgi için bkz. Ünal, Ali (2019). Türk Etnografyasının Araştırılmasında Saul Matveyev'iç Abramzon'un Yeri Ve Eserleri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (41): 261-282.

Eserin Türkiye Türkçesi'ne aktarılması ile ilgili olarak aşağıda belirtilen hususlara dikkat edilmiştir.

1. Eserin Türkiye Türkçesine çevrilmesinde, Türk Dil Kurumu tarafından en son yayımlanan İmlâ Kılavuzu'nda yer alan kurallar esas alınmıştır.

2. Eserin söz varlığı olduğu gibi korunmaya çalışılmış; ancak Türkiye Türkçesi üslup özellikleri ile bağdaşmayan durumlarda Türkiye Türkçesinde yaygınlık kazanmış kullanımlar tercih edilmiştir.

3. Dipnotlarda, adları Kiril alfabesi ile verilen Kırgızca ve Rusça eserler transkripsiyon alfabesi ile verilmiştir.

4. Eserin bilimsel yönü bulunması sebebiyle anlam kargaşasına mahal vermemek adına eser içinde yer alan bazı yabancı kelimeler dipnot olarak gösterildiği gibi kitabın sonunda sözlük olarak da verilmiştir. Ayrıca pek çok özgün terim tırnak içinde verilmiş olup Türkçe karşılıkları parantez içinde gösterilmiştir. Tekrarlanan orjinal terimler *italik* olarak verilmiştir.

5. Kitabın sonunda gösterilen dipnotlara dikkat çekmek adına ilgili dipnotlar sayfa içinde gösterilmiştir.

Kitabın Türkiye Türkçesi'ne tercüme edilmesini teşvik eden ve kitabın editörlüğünü yapma lütfunda bulunan değerli hocam Prof. Dr. Hayati Beşirli'ye, kitabın takdim yazısını kaleme alan ve yazarın muhtelif çalışmaları hakkında bilgi veren Prof. Dr. Abilabek Asankanov hocama, Turar Yayınevi yetkilisi Mirlan Murataliyev'e, manevi desteğini esirgemeyen eşim Aycan Musaeva, babam Mehmet Ünal, annem Gülay Ünal'a, yetişmemiz ve gelişmemize her türlü imkânı sunan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi camiasına, kitabın basımında katkıları geçen Siyasal Kitabevi / Phoenix Yayınevi yayıncılığa ve değeri mensuplarına en içten şükran ve minnetlerimi sunarım.

Ali ÜNAL
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Bişkek 2021

TAKDİM

Saul Abzamzon Kırgız etnolojisini her yönüyle araştıran meşhur bilim adamıdır. Çalışmalarında yalnızca Kırgız menşei, etnik tarihi, maddi ve manevi harsı üzerinde durmaz. Aynı zamanda Kırgızların diğer Türk dilli ve Güney Sibirya'da yaşayan halklar ile olan etno genetik ve etno kültürel ilişkilerine değinir.

Saul Abzamzon'un temel bilimsel çalışması olan "Kırgızı i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko Kulturıye Svyazi" (Kırgızların Etnogenetik ve Tarihi-Kültürel İlişkileri) adlı ölümsüz yapıtı sadece Kırgız etnolojisine değil Türk halklarının ortaya çıkışı, bunların etnolojisinin araştırılmasına büyük katkı sağlayan önemli eserler arasında yer alır.

Saul Abzamzon ilk defa Kırgızistan'a 1921 yılında öğrenci olarak gelir. Kırgızistan'ı ve burada yaşayan halkı görerek çok beğenir. Yükseköğrenimini tamamladıktan sonra 1925 yılında Kırgızistan'a araştırmacı olarak tekrar yolu düşer. Geri kalan hayatını Kırgızların etnolojisini araştırmaya vakfeder.

Saul Abzamzon öncelikle Kırgızların oluşumu ve etnik tarihi üzerinde kafa yorar. Kırgızistan ve komşu halkların yaşadıkları yerleri farklı zamanlarda gezerek Kırgız halkını ihtiva eden etnik boyları ayrıntılı olarak araştırır, bunlar hakkında çeşitli şecereleri dinler ve Kırgızların ortaya çıkışıyla irtibatlandırmaya çalışır. Kendi temel eserlerinde ve makalelerinde Kırgızların oluşumunu, Merkezi Asya, Nogay-Kazakları ve Batı Türkistan'ın geç dönem etnik unsurlarının farklı dönemlerde (VI-XVIII. yüzyıl) dahil olmasıyla ilişkilendirir. Güney Sibirya'dan Tyan Şan Dağlarına kadar uzanan geniş coğrafi sahada Kırgızların etnos olarak oluşumunu ele alır. Bununla birlikte Kırgızların Altay halkları ile olan etnogenetik ve tarihi-kültürel ilişkileri hakkındaki değerlendirmelerde bulunur. Bu açıdan Saul Abzamzon tarihi, etnografik, jenalojik saha materyalleri temelinde kendi bilimsel çalışmalarında Kırgız halkının oluşumunu Merkezi Asya ve yerli Orta Asya etnik bileşeni etrafında cereyan ettiği sonucuna varır.

Saul Abzamzon bilimsel çalışmalarında Kırgızların geleneksel ekonomisine dikkat çeker. Bu araştırmalarında Kırgızların konar göçer ve yarı konar göçer hayat tarzı çerçevesinde koyun, keçi, deve, yıldı, büyük boynuzlu hayvanları bakarak geçim sağladığını ispat eder. Bu anlamda dağlık yerlerde özellikle Pamir, Alay'da Kırgızlar tarafından nadir rastlanan Tibet sığırlarının

yetiştirildiği ifade edilir. Bunun dışında Fergana vadisinde Kırgızların eşek ve katırları yük taşımak için tuttuğu görülür.

Coğrafik ve etnoekolojik koşullar uyarınca Kırgızların dikey göçerler, düzlük ve dağ eteğinden, çukurdan dağa doğru hareket ederler, otların çıkmasıyla çobanlar hayvanlarıyla sürekli olarak yükseğe göçüp konarlar. Göç mesafesi kimi zaman 80-120 km. kadar ulaştığını belirtir. Bununla komşu Kazak hayvancılarında (Bunlar yatay olarak göçerler ve göç mesafesi 800-1000 km. kadar ulaşır) farklılık gösterir. Saul Abzamzon Kırgızların baktığı hayvan türleri ve bunların özellikleri hakkında da geniş bilgi verir.

Saul Abzamzon Kırgızların hayvan bakımı, biçimleri, gerekli yemlerin hazırlanmasına dair ilginç görüşleri dile getirir. Hayvan bakımından hareketle Kırgızlar ve diğer Türk ve komşu halklarla olan benzerlikleri ve farklılıkları, bunlar ile olan etno tarihi kültürel ilişkileri ortaya koyar.

Saul Abzamzon Kırgız etnolojisinin gelişimine yapmış olduğu katkılardan biri şüphesiz Kırgızların hayvancılık yanında tarımcılıkla da uğraştığını ispat etmesi gelir. Çüy, Talas, Fergana ve Narın'ın Atbaşı ile Arpa vadilerinde Kırgızlar tarımı meslek edinmişlerdir.

Büyük bilim adamının etnografik saha materyalleri ve diğer yazılı kaynakların temelinde araştırmalarına göre Fergana'daki Kırgızlar, Tacik, Özbek halkları gibi buğday, arpa, darı, mısır, pirinç, pamuk ve diğer bahçe bitkileri yetiştirdiklerini kanıtlar. Bunun yanı sıra Kırgızlardaki tarımın hayvancılığa tabi olduğunu ve sadece ailenin ihtiyacını karşılayacak tarım ürünü aldıklarını belirtir. Rus halkının bölgeye gelmesiyle birlikte Kırgızların tarımın diğer biçimlerini öğrendiklerini ifade eder.

Saul Abzamzon Kırgızlarda avcılığın da bir geçim kaynağı olduğunu değinir. Bilim adamı avcılığın Kırgızlar arasında yaşayışını, bunların türlerini, özellikle kuşlar ile avcılık yapıldığını, bunların özelliklerini alenen ortaya koyar.

Saul Abzamzon bilimsel çalışmalarında Kırgızların eski zengin ve köklü maddi kültürü olan geleneksel barınakları, giyim kuşam, yemek gibi kültürel özelliklerinin gelişimini her yönüyle araştırmıştır. Eserlerinde Kırgızların geleneksel bozüyü, yapısı, Güney Sibiry halklarının geleneksel bozüyeleri ile olan benzerlikleri ve genel özellikleri üzerinde durur. Bununla birlikte Kırgızların bozüy öncesi konup göçmek için müsait olan alaçık ve biçimleri, Güney Sibiry halklarının alaçık barınakları hakkında araştırmalarda bulunur.

Bilim adamı Kırgızların geleneksel yemeğinin özünü süt ve et oluşturduğunu belirtir. Burada yalnızca Kırgız halkının geleneksel yemek özelliklerine değinmez, ayrıca yemek ikramının üslubuna yer verir. Bu anlamda yemek ikramında bölgesel özellikler üzerinde durur. Güney Sibiry, Altay, Tuva halkları ile olan benzerlikleri belirtir. Yemek kültürü üzerinden bu halkların etno kültürel, tarihi ve etno genetik yakınlıklarını ortaya koymaya çalışır.

Kırgızların geleneksel giyim kuşamlarını da araştıran Saul Abzamzon bunların yaş ve sosyal özelliklerine göre kıyafetlerinin şekillendiği, diğer halklar ile olan ilişkilerine de değinir. Geleneksel kıyafetlerini araştırırken Güney Sibirya halkları ile olan etno kültürel ilişkileri tespit etmeye gayret eder ve bunda muvaffak olur.

Saul Abzamzon Kırgızların dini inanışları üzerinde de durur. Bunların esas itibarıyla İslam dinine inandıklarını ifade eder. Bunun yanı sıra İslam dini ile birlikte Kırgızlarda İslamiyet öncesi ervah, totem, bakışı, Tengir vs. inançların halen yaygın ve sağlam bir şekilde muhafaza edildiğini belirtir. Kırgızların arasında dini senkretizmin yaşaya geldiğini vurgular. Bunu halkın sosyal ekonomik gelişimi arasında sıkı ilişki kurarak ele alır.

Saul Abzamzon Kırgızların aile özellikleri, aile ilişkileri, evlilik gelenekleri, evlilik töreni, dünür olma, nişan gibi bir takım geleneksel uygulamaların yaşadığına, levirat ve sororat gibi etnoloji biliminde az veya hiç araştırılmayan meseleler üzerinde durur (Ob Obıçaye Levirata i Sororata y Kirgizov i Kazahov; Normı Braka u Kirgizov v Proşlom). Bununla birlikte Kırgızların aile ile ilgili gelenek görenekleri diğer Merkezi Asya halkları ile olan benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyar (Formı Semi u Doturkskih i Turkskih Plemen Yujnoy Sibiri, Semireçya i Tyan Şan v Drevosti i Srednevekovye). Bu aynı zamanda Kırgızların etnik tarihin araştırılmasına yardımcı olur. Bilim adamının araştırmalarından sonra A. Cumagulov, S. Karakeyeva, A. Köçknov, S. Osmonova gibi pek çok Kırgız etnografi tarafından Kırgız ailesi her yönüyle ve derinlemesine araştırılır. Bugün de söz konusu bilimsel süreç devam etmektedir.

Saul Abzamzon Kırgızlarda el sanatları, bunların maddi ve manevi kültürünün ayrılmaz parçası olarak etnolojik yönden araştırarak önemli kazanımlar sağlar. Bilimsel çalışmalarında yünden, derinden, ağaçtan, metalden, çiyden vs. yapılan eşyaların hazırlanışı ve yapılışını ele almaksızın bunların sanatsal yönlerinin de her yönüyle ve derin araştırır. Kıymetli metalden yapılan geleneksel el sanatlarına değinir. Bununla birlikte Kırgızların el sanatlarını bölgesel ve Merkezi Asya'nın diğer halkları ile olan tarihi ve kültürel ilişkilerini derinlemesine ortaya koyar. Burada Kırgızların el sanatında erkek ve kadınların arasında işgücü paylaşımı, el sanatlarında kullanılan figürler, desenler, biçimler ve boya rengine varana kadar izahat getirilir.

Saul Abzamzon bilimsel çalışmalarında Kırgızların geleneksel oyunları, boş vakit geçirme ve eğlenceleri üzerinde durur. Bu oyunlar Saul Abzamzon'a göre tarihi gerekçelerin sonucu olarak ortaya çıkar. Kırgız oyunları savaş, eğitim, gelenek görenek esasında meydana geldiğini saha materyalleri ispat eder. Bununla birlikte çocuk ve yetişkinlerin geleneksel oyunları üzerinde geniş olarak durur.

Sonuç olarak Saul Abzamzon Kırgızların etnolojisi, diğer ifadeyle bunların menşei, etnik tarihi, geleneksel ekonomisi, hayvancılık, aile ve aile ilişkileri, tarımcılık, maddi ve manevi kültür, dini görüşler, geleneksel oyunlar ve

diğer yönleri derin ve çok boyutlu araştıran büyük bilim adamıdır. Bununla birlikte bu kişi sadece Kırgızları araştırmakla yetinmez aynı zamanda diğer Güney Sibirya ve Merkezi Asya'nın komşu Türk halkları ile olan etno genetik ve tarihi kültürel ilişkilerini derinlemesine araştıran bilim adamı etnologdur.

Saul Abzamzon yalnızca bir bilim adamı değil aynı zamanda Kırgız müzeciliğinin gelişmesindeki mihenk taşlarından biri olan etnolog bilim adamı görevini yürütür. Bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti Milli Tarih Müzesinin inşası, tarihi fuar toplantılarının başında bulunur. Kırgızistan'ın muhtelif bölgelerinde bilimsel gezilere iştihak eder. Kırgızların geleneksel ekonomisini maddi ve manevi kültürü, dini görüşleri ve farklı alanları akseden eşyaları dinmeden ve usanmadan toplar ve daha sonraki nesillere bırakmak için tüm gayretiyle çalışır.

Saul Abzamzon bilime dair tüm birikimini gençlere bırakmaya gayret eder. Kendi başkanlığında bir takım etnolog bilim adamının yetişmesini sağlar. Bunlar da hocalarını takip ederler. Bu bilim adamlarının Kırgız etnolojisinin gelişmesine büyük katkısı olur. Bunlar Saul Abzamzon'un başladığı fakat tamamlayamadığı ve etnoloji biliminin güncel sorunları üzerinde dururlar. Bunlar arasında T. Bayaliyeva, B. Alımbayeva, K. Mambetaliyeva, A. Cumagulov gibi kişiler yer alır.

Büyük bilim adamı Saul Abzamzon'un çok yönlü ve derin araştırmaları daha sonraki kuşaklara bıraktığı bilimsel eserleri ve mirası bugün de önemini muhafaza etmektedir. Bırakmış olduğu mümtaz bilimsel çalışmalar halen özgünlüğünü ve güncelliğini koruyarak bilim dünyası ve ülkeye hizmet etmektedir.

Prof. Dr. Abılabek ASANKANOV
Kırgız Bilimler Akademisi
Tarih, Arkeoloji ve Etnoloji Müdürü

ÖNSÖZ

Saul Matveyeviç Abramzon 5 Temmuz 1905 tarihinde Orel vilayetinin Dmitrov şehrinde saat ustası bir esnafın ailesinde dünyaya gelmiştir. 1922 yılında Sovyet okulunun İkinci basamağını bitirmiş, o yıl Leningrad (Bugünkü Sankt Peterburg) Ziraat Enstitüsüne kayıt yaptırmıştır. 1924 yılında buradan kaydını kaldırarak Leningrad Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Etnografya Bölümüne geçmiştir. Meşhur etnograf ve Türkolog olan A. N. Samoyloviç ve S. E. Malov hocası olmuştur.

Saul Abramzon öğrencilik yıllarında kendi girişimleriyle iki defa etnografik bilimsel gezilere katılır. 1924 yılında Yaroslavl vilayetinin Poşehono Volodarskiy uyezdiinde, 1925 yılı Kırgız Özerk Bölgesi Karakol okrugunda etnografik araştırmalara iştirak eder. 1926'da Kırgızistan Bilimsel Komisyonu'nun daveti üzerine çalışmalarda bulunmak üzere Kırgızistan'a gelir. Bu dönemden itibaren Saul Abramzon'un bilimsel ve pedagojik faaliyetleri Kırgızistan'la ilintilidir. Çalışma hayatına bölge müzesi memuru olarak başlar. Sonrasında ilk olarak Kırgızistan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti Halk Komiserleri Meclisi Bölgesel Bilim Araştırma Enstitüsü Müdür yardımcısı, daha sonra ise "İnsan" oturumlarının başkanı olmuştur. Bunun haricinde Devlet Müzesi Bilimsel Sekreteri olarak hizmet etmiştir. Saul Abramzon bunun sonrasında Kırgızistan Halk Eğitim Komiserliği Şarkiyat Enstitüsü Müdür vekili olarak görev almış ve 1931 yılında buranın müdürü olarak atanmıştır. O yıl hayat koşullarına bağlı olarak Leningrad şehrindeki Mikluho Maklay Etnografya Enstitüsü bölümüne tayin edilir. Orta Asya, Kazakistan ve Kafkasya Halkları Etnografya Bölümü'ne hayatının sonuna kadar başkanlık yapar.

Saul Abramzon, Kırgız etnografyası araştırmalarının temel kurucusu olarak bilinir. Kırgız halkının etnografyası ve kültürünü incelemiş, pek çok eserleri ortaya koymuştur. Onun ciddi eserleri Kırgız etnografyasının özünü teşkil eder. 1926-1950 yılları arasında Kırgızistan bölgesinde yürütülen etnografik bilimsel geziler Saul Abramzon'un adıyla müstesnadır. Çok defa Kırgızistan Devlet Pedagoji Enstitüsü (bugünkü Yusuf Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi) Tarih ve Coğrafya Fakültesi öğrencilerine etnografya ile ilgili ders vermiştir. Bilimsel gezilerde geleceğin genç bilim adamlarına etnografik ve tarihi materyalleri toplama yöntemlerini öğrenmiştir. S. Abramzon etnografya konusunda Kırgız kadrolarının yetişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bunlar

arasında T. Bayaliyeva, A. Alımbayeva, K. Mambetaliyeva gibi kimseler yer alır. S. Abramzon, ayrıca genç bilim insanları K. Antipina, A. Burkovskiy ve M. Aytbayev gibi kimselerin eserlerini de redaksiyon etmiştir. Onun bu çalışmaları Kırgız İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü bünyesinde 1966 yılı yeni etnografya bölümünün açılmasına imkân sağlamıştır. S. Abramzon bu bölümün bilimsel çalışmalarını daima denetleyerek burada çalışanlara danışman olmuştur.

Pek çok bilimsel monografi ve makale yazan bilim adamı, bir o kadar da bilimsel görüş ve yorum içerikli yazılar kaleme almıştır. Dahası Kırgız İlimler Akademisi El Yazmaları bölümünde ve Tarih Enstitüsünde neşredilmeyi bekleyen eserleri, yazıları ve bilimsel gezilerde toplamış olduğu çalışmaları yer almaktadır. Genç tarihçiler ve etnograflar bunları bilim dünyasına kazandırmaktadır.

Saul Abramzon araştırma çalışmalarında Kırgızların Orta Asya, Güney Sibirya ve Merkezi Asya halkları ile arasındaki etnogenetik, tarihi ve kültürel ilişkilerini geniş olarak incelemiştir. Kırgız halkının geçim kaynakları, ekonomik yapısı, örf, adetleri, gelenek göreneklere, dini inançları gibi daha önce hiç incelenmemiş ve araştırılmamış meseleler üzerinde durmuştur. B. Cunusaliev: *“Eğer S. Abramzon’un çalışmaları ve yapıtları olmasaydı pek çok etnografik materyal bugün bilim dünyasına kazandırılmamış olacaktı”* şeklinde görüş bildirir.

Saul Abramzon’un bilimsel çalışma ve araştırmalarında ağırlıklı olarak Kırgız halkının etnik tarihi özellikleri ele alınır. Kırgız halkı hakkında bilgilerin az olması ve bunların çoğunlukla Minusa¹ havzası ve Tyan Şan (Tanrı Dağları) bölgesinde bulunmakta olması bilim insanları arasında bir takım fikirleri ortaya çıkardı. Bu bağlamda 1953-1955 yılları arasında Kırgızistan bölgesinde hususi arkeolojik ve etnografik bilimsel geziler tertip edildi. S. Abramzon’un başkanlığında oluşturulan etnografik ekip, Kırgız halkının şekillenmesi ve etnik yapısı hakkında değerli materyaller toplamıştır. Bu ağır ve tartışmalı konular *“Kırgızlar ve bunların etnik, tarihi ve kültürel ilişkileri”* adlı ciddi çalışmasında sonuçlandırılır. Saul Abramzon’un görüşüne göre Kırgız halkı üç grup *“uruu”dan* (boy) oluşur: Birincisi ezelden beri yaşayan yerli Türk boylardır. Bunların bir kısmının menşei Türk Kağanlıkları Karluk, Uygur, Kırgız ve Karahanlı Devleti döneminde hayat süren boylarla ilişki içinde olması mümkündür. İkinci grubun menşei Güney Sibirya ve Merkezi Asya ile ilintilidir. Merkezi ve Batı Tyan Şan’a, Pamir- Alay’a kuzey batı ve doğu taraftan göçüp gelen Türk boyları dahil olur. Üçüncü grubu ise Moğol ve soyu Kazak-Nogoy olan boylar teşkil eder. Bu bağlamda S. Abramzon’un görüşüne göre Kırgız halkı üç boy grubundan ortaya çıkar. Bunlar arasında Altay Dağlarından Doğu Türkistan, Pamir’e kadarki sahada yaşayan yerli Türk boyları ağırlık kazanır.

¹ Minusa havzası: Hakas Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan vadi.

Burada şunu da belirtmek gerekirse o dönemde Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komite'nin birinci sekreteri T. U. Usubaliyev parti faaliyetleri sırasında (1973) Saul Abramzon'un bahsi geçen ciddi eserini sert bir şekilde eleştirir. Bunun öncesinde yönetimin yağcı tabiatlı tarihçileri K. K. Orozaliyev, S. İ. İlyasov ve A. G. Zima gibi kimseler S. Abramzon'un eserindeki Kırgız halkının yapısının "parti" görüşü ile bağdaşmadığını belirterek suçlamalarda bulunurlar ve bazı eksiklikleri ortaya koyarlar. Bunların düşüncesine göre S. Abramzon'un yapıtındaki uruğ-boyları inceleme gençleri birlik ve beraberlikten uzaklaştıracak ve bunlar arasında ayrımcılığı güçlendirecek imiş. Gerçekten de etnografya biliminin en önemli amaçlarından birini halkların etnik yapısının incelenmesi ve araştırılması oluşturur. Bunların sonuçları hiçbir şekilde uruğ-boylar arasında zıtlıklara mahal vermez.

Elbette S. Abramzon'un söz konusu eserinin yüz de yüz kusursuz olduğunu söylenemez. 1970 yılına kadar farklı dönemlerde yayımlanan yapıtların kitaba dahil edildiğini ve o dönemki parti ideolojisinin etkisi altında siyasete alet edilerek yazıldığını da göz ardı edemeyiz. Arstanbek, Kalıgul, Moldo Kılıç gibi kişilerin eserlerinin reaksiyonel olarak tasvir edilmesi buna örnek teşkil eder. Yazarın bugün hayatta olması halinde bu gibi bir takım görüşleri bildiren meseleleri yeniden tanzim edeceğine şüphe yoktur.

S. Abramzon'un Kırgızistan tarih bilimine katkısı büyüktür. Bununla birlikte bu meşhur bilim insanının hayattayken yapmış olduğu hizmetler ve çalışmalar maalesef tarafsız ve adilane değerlendirilmemiş, yukarıda da bahsedildiği üzere tekrar tekrar sert eleştirilere maruz kalmıştır. Cengiz Aytmatov 10 Mart 1973'te S. Abramzon'a hususi bir mektup göndermiş ve mektubunda: *"...Müsterih olunuz Saul Abramzon Matveyeviç, Kırgız aydınları kendi değeri ve yorulmak bilmeyen kabiliyetli bilim insanı olarak size büyük saygı duyduğunu ve büyük itibar ettiğini sakın unutmayınız"* diyerek toplumun düşüncelerini belirtmiştir. Bu mektubu okuduğunda S. Abramzon başı göğe değmişçesine sevinmiştir.

Prof. Dr. Ömürkul KARAYEV

Söz konusu kitap, S. M. Abramzon'un 1970 yılına kadarki farklı dönemlerde yayımlanmış olan yapıtları esas alınarak herhangi bir değişiklik yapılmadan tercüme edilerek neşredilmiştir.

KISALTMALAR

- VGO: Vsesoyuznoye geografiçeskoe obşqestvo (Bütün Birlik Coğrafya Toplumu)
- VYa: Voprosı yazıkoznaniya (Dilbilim Meseleleri)
- JS: Jivaya starina (Yaşayan Eskiler)
- Kaz. GPB: Kazahskaya gosudarstvennaya publiçnaya biblioteka (Kazak Devlet Halk Kütüphanesi)
- KRS: K. K. Yudahin, Kirgizsko-russkiy slovar. M., 1965 (K. K. Yudahin, Kırgızca Rusça Sözlük)
- KSİE : Kratkiye soobşeniya İnstituta etnografii AN SSSR (SSCB Etnografya Enstitüsü Kısa Raporlar)
- MAE: Muzey antropologii i etnografii im. Petra Velikogo AN SSSR (SSCB İlimler Akademisi Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi)
- MİA: Materialı i issledovaniya po arheologi SSSR (SSCB Arkeolojisi Üzerine Materyaller ve Araştırmalar)
- MHE: Materialı Horezmskoy ekspeditsii (Harez m Ekspedisyonunun Materyalleri)
- RGO: Russkoye geografiçeskoye obşqestvo (Rus Coğrafya Kurumu)
- SV: Sovetskoye vostokovedeniye (Sovyet Şarkiyatı)ü
- SE: Sovetskaya etnografiya (Sovyet Etnografyası)
- Tİİ: Trudı İnstituta istorii AN Kirgizskoy SSR (Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Eserleri.
- TİE: Trudı İnstituta etnografii AN SSSR. Novaya seriya (SSCB İlimler Akademisi Etnografya Enstitüsü Eserleri. Yeni Seri)
- TİYALİ: Trudı İnstituta yazıka, literaturı i istorii Kirgizskogo filiala AN SSSR (SSCB İlimler Akademisi Kırgız Şubesi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Eserleri)
- TKAEE: Trudı Kirgizskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii (Kırgız Arkeoloji Etnografya Ekspedisyonu Eserleri)
- TTAEE: Trudı Tuvinskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii (Tuva Arkeoloji Etnografya Ekspedisyon Eserleri)
- THAEE: Trudı Horezmskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii (Harez m Arkeoloji Etnografya Ekspedisyon Eserleri)
- TsGİA: Tsentralnyı gosudarstvennyı istoriçeskiy arhiv Kazahskoy SSR (Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi Devlet Tarih Arşivi)